

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.54/.62)«13/165»:355.02

В. І. Танцюра, О. О. Пересада
Харківський національний університет імені В. Н. КаразінаВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
У XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

У статті розглянуті основні питання масового заселення Слобожанщини. Розглядаються дискусії в науковій літературі про причини приходу населення в Дике поле та приналежність краю. За території Дикого поля загострювалась боротьба між Кримським Ханством, Річчю Посполитою, Московським царством, що зумовило особливість військово-стратегічного значення краю і відповідно з цим своєрідність географічного ареалу проживання та розташування населення Дикого поля. Центральною подією того часу було заснування міст і сіл Слобідської України, її адміністративно-територіальний устрій, соціально-економічний розвиток краю.

Ключові слова: історія Слобідської України, козацтва, козацькі полки, міста, слобода, соціально-політичний статус козацтва, Дике поле.

В статье рассмотрены основные вопросы массового заселения Слобожанщины. Рассматриваются дискуссии в научной литературе о причинах прихода населения в Дикое поле и принадлежность края. За территории Дикого поля обострялась борьба между Крымским Ханством, Речью Посполитой, Московским царством, что обусловило особенность военно-стратегического значения края и соответственно с этим своеобразие географического ареала обитания и размещение населения Дикого поля. Центральным событием того времени было основание городов и сел Слободской Украины, ее административно-территориальное устройство, социально-экономическое развитие края.

Ключевые слова: история Слободской Украины, казачество, казацкие полки, города, слобода, социально-политический статус казачества, Дикое поле.

The article addresses the main issues of mass settlement of Slobozhanshchina. We consider the debate in the scientific literature on the causes of the ward population in Wild field and land ownership. There was a struggle for Wild field territory between the Crimean Khanate, the Commonwealth of Rzeczpospolita, Muscovy, resulting in specific military-strategic significance of this region and in accordance with this peculiarity of the geographical location of habitat and population of the Wild field. The highlight of that time was the founding of towns and villages of Sloboda Ukraine, its administrative-territorial structure, socio-economic development of the region.

Keywords: history of Sloboda Ukraine, the Cossacks, Cossack regiments, city, suburb, socio-political status of Cossacks, Wild field.

Початок творенню та збереженню історіографічного образу Слобожанщини як одного з регіонів України в модерну добу пов'язаний із рішенням Харківської міської думи, яка доручила відомим історикам – Д. І. Багалію і Д. П. Міллеру написати велику історію Харкова. У кінці 1905 р. вийшов друком I том історії міста (присвячений XVII–XVIII ст.), в 1912 р. – II том, де викладення матеріалу було доведено до 1904 р. [3, т.1. 568 с.; т. 2. – 979 с.]. Видання цієї книги, на думку авторів, повинно було засвідчити український характер краю від часу виникнення тут осілого населення, сприяти, з одного боку, ознайомленню з цим фактом широких кіл української громадськості. З іншого боку, книга повинна була ознайомити правлячу верхівку Російської імперії зі справжньою історією краю і спрацювати на відстоювану харківськими лібералами (членами міської думи) ідею про автономію України. Тому Д. І. Багалій 28 лютого 1913 р. особисто подарував книгу Миколі II [23].

© Пересада О. О., Танцюра В. І., 2014

Проте, на жаль, вивчення історії Слобожанщини відбувалося в умовах вкрай несприятливих. У кінці XIX – на початку XX ст., у зв'язку з аграрними реформами в Росії, постало питання про старозаїмочні землі, які слобідські селяни намагались повернути судовим шляхом. Дослідження економіки краю розгорталось на тлі політичних дискусій навколо питання про займанщину і її місце в XVII–XVIII ст. Центральна влада забороняла порушувати старозаїмочні справи. У звіті харківського губернатора за 1903 р. зазначалося, що позитивне вирішення цього питання в умовах поживлення ліберального руху і селянського повстання на Харківщині та Полтавщині сприяє опозиційній частині суспільства реалізувати її мрії про зміну вітчизняного ладу за західноєвропейським зразком [25, ф. 3, оп. 283, од. 36, арк. 17зв.].

Революція 1917 р. і наступна доба породила дискусії про історичну належність краю, яка знаходила практичне втілення в неодноразових спробах територіального розмежування між Україною і Росією. Приводом до дискусій ставали слобідські землі. У 20-ті роки історики, у тому числі Д. І. Багалій, долучилися до цієї роботи. Праці, створені ними як експерти делегацій, не могли бути повністю вільними від політичних міркувань [4].

Та найбільшої політизації дискусії щодо історичної долі тих чи інших земель сягнули в кінці 80-х – початку 90-х років XX ст. Прагнення республік СРСР до суверенітету, зростання національної самосвідомості українського народу наштовхнулися на запеклий опір сил, які вважали себе комуністичними, а насправді були типовими російськими великодержавними. Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов в одному з інтерв'ю заявив, що Східна Україна історично належить Росії, а Харків, приміром, споконвічно російське місто.

Про те, що заява М. С. Горбачова була зроблена цілком свідомо і віддзеркалювала поширені настрої всередині радянської верхівки, а не внаслідок необізнаності, промовисто свідчить виступ одного з його тодішніх найближчих соратників – М. І. Рижкова – в Державній Думі Росії в березні 1996 р. М. І. Рижков, засуджуючи «розвал» СРСР, посилався перш за все на діяльність Петра I, Катерини II, що приєднували до Російської імперії нові землі залізом та кров'ю. За свідченням В. П. Затонського, зробленим ще в 1918 р. на I з'їзді КП(б)У: «Тов. Сталин думал, что есть две Украины – Западная и Восточная, разнящиеся по языку настолько, что жители их не понимают друг друга (это не сказка, а быль), и считал, таким образом, возможным отдать Раде только Западную Украину, сохраняя за Советской Россией Восточную» [20, с. 175].

Харківська преса в 1991 р. гостро зреагувала на спроби довести виключно російський характер краю і міста, підкреслюючи, своєю чергою, що «землі Слобідської України ніколи не належали московській державі» [22].

Щодо державної приналежності території Слобідської України до середини XVII ст. в історичній літературі існують такі точки зору: перша – про належність цих земель до Московської держави з кінця XVI ст.; друга – ці землі до 50-х років XVII ст. залишались диким полем; третя – про український характер краю.

Розглянемо, як історики обґрунтовують ту чи іншу точку зору, ступінь доказовості викладених концепцій.

Перша точка зору наводилась у роботах Д. І. Багалія, написаних до 1917 р., у книгах і статтях М. С. Грушевського, А. Г. Слюсарського, В. П. Загоровського, В. Й. Борисенка та інших. Так, М. С. Грушевський у частині другій восьмого тому «Історії України-Руси», перше видання якої вийшло у 1916 р., а друге в 1922 р., зазначає, що інтенсифікація шляхетського господарства на правобережних українських землях густо залюднила в першій половині XVII ст. східне і південно-східне пограниччя польської України. Успіхи польського господарства на цих сторонах і триумфи над «непослушною» людністю в другій чверті XVII ст. погналі українське населення далі на схід за межі Польської держави і дали почин до колонізації України московської, Слобідської.

Так само автор останньої (за часом виходу) монографії з історії краю, В. П. Загоровський, вказує, що до 1654 р. перехід українців на схід був переходом з однієї держави до іншої [16, с. 49].

Найбільш послідовно цю тезу обґрунтував А. Г. Слюсарський у монографії «Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII–XVIII вв.» Він узагальнив дані, зібрані попередниками, а також навів нові факти з архівних джерел.

А. Г. Слюсарський починав викладення матеріалу про історію заселення краю з діяльності російського уряду після 1571 р. Поява на цій території громадян Московської держави і свідчить, на думку історика, що край переходить під її володіння. Він показує, що з 12 груп сторожової служби Московської держави кілька груп: Донецька, Путивльська несли службу на Слобідській Україні. Їх район контролю – річка Ворскла до Дніпра, по Дніпру до річки Самари, по Самарі до верхів'я річок Тор та Міус [21, с. 30].

Другою формою російського контролю над краєм стало зведення оборонних споруд. Найпівденнішою фортецею став Цареборисів (1599 р.), далі з'явився Перекопний вал між річками Мжа і Коломак (1601), інші укріплення. Завершальний етап цього процесу – зведення Білгородської межі [8].

Третьою формою контролю над краєм стала економічна колонізація, поява численних угодів, юртів, спочатку на Дону, Тихій Сосні й інших річках, і просування на Сіверський Донець, Уди [21, с. 31-34]. Через відомі обставини, радянський історик не міг докладно писати про економічну діяльність монастирів, але праці Д. І. Багалія переконливо свідчать про їх активну діяльність у краї. Особливо відзначається роль Святогорського монастиря, що з'явився у 1624. Про остаточне і ґрунтовне закріплення Слобожанщини за Московською свідчать, на думку А. Г. Слюсарського, осадження Чугуєва, Валок саме внаслідок руху російських військових [21, с. 34].

Решта робіт нічого принципово нового не додають до аргументації А. Г. Слюсарського. В. П. Загорівський, Я. Є. Водарський більш чітко пишуть не просто про сторожову службу російських військових у цьому краї, а наголошують на встановленні прикордонних знаків у другій половині XVI ст. [25, ф. 3, оп. 283, од. 36, арк. 17зв.].

Другою групою аргументів щодо московської належності краю вважається причина появи українських переселенців над Сіверським Донцем, Удами, Харковом. Більшість істориків згодні, що розселення вихідців з Наддніпрянщини саме на території сучасної Харківщини відбувалось через пряму вказівку московської влади або через обопільну домовленість. Цьому сприяли бажання Москви якомога швидше забезпечити край військовою силою для протидії татарським навалам, а також, на думку В. Юркевича, роки спокою на цій території від набігів татар, особливо між 1650–1657 рр. [24, с. 32-33].

Але відсутність на той час поняття про критерії державних кордонів стосовно середньовічних держав Східної Європи, свідомо політика урядів на невизначеність їх через політичні міркування стала причиною поширеної тези в науковій, навчальній літературі, довідниках про «нічийність» більшості слобідських земель до середини XVII ст. Д. Дорошенко зазначає: «Територія Слобожанщини являла собою так зване «Дике поле», звідки появлялися дрібні й більші татарські загоны, щоб нападати на південні краї Московської держави... Московський уряд ужив системи прикордонних укріплень, зв'язаних між собою цілою безперервною лінією дрібних форпостів і сторожових станиць. Так що виростала ніби одна суспільна оборонна лінія, на північ від якої жило осіле хліборобське населення, а на південь простягався на довгі сотні кілометрів порожній безлюдний степ» [13].

Не викликає сумніву, що на території сучасної Харківщини не було осілого населення, ані російського, ані українського до другої чверті XVII ст. Д. І. Багалій зазначав, що московські вартові і станичники не були постійними поселенцями в XVI – на початку XVII ст. На думку М. С. Грушевського, Д. І. Багалія, В. Юркевича, А. Г. Слюсарського як українські, так і російські колоністи приходили тимчасово, в угодницький промисел на ці землі, а взимку повертались до своїх осель за Польським чи Московським кордонами.

У науковій літературі зустрічаються посилання на тривалий період боротьби за ці землі між Річчю Посполитою, Москвою, татарами. Так, Д. І. Багалій, Д. Терновський цитують джерела московського походження, де правий бік річок Сіверський Донець, Вовчі Води називається татарським, кримським або ногайським боком. Можна передбачити визнання незалежності або

контролю за значною частиною майбутньої Слобожанщини з боку татар. А. Г. Слюсарський пише, що кордони держав тут складались протягом тривалого часу – з XV до 30–40-х років XVII ст. Більш-менш чітка інформація наявна тільки про частину земель: землі на північ і схід від Белгорода безперечно входили до складу Московської держави. Натомість, Охтирка до 1645 р. була крайньою східною точкою Польського кордону і після проведеного розмежування українське населення виселялося московськими воєводами з цих земель після їх переходу до Москви. Але українці вперто продовжували вважати їх своїми (М. С. Грушевський).

Отже, до початку 50-х років XVII ст. немає певних, неспростованих даних щодо приналежності всієї території Слобідської України до Московської держави.

Щодо одвічної належності території краю до України, найбільш послідовно цю точку зору проводив Д. Дорошенко в «Нарисі історії України». Він пише: «З погляду історичного треба пригадати, що більша частина теперішньої Слобідської України, або просто Слобожанщини, була тереном дуже давньої слов'янської колонізації і в X–XVIII віках входила до складу Чернігівсько-Сіверського князівства... Татарська руїна на довгі століття обернула цей край у безлюдну пустиню, яка тільки в першій половині XVII віку почала колонізуватися наново, знову ж таки українським населенням» [13].

Розглядаючи третю точку зору дослідників про український характер Слобожанщини, підкреслимо, всі вони визнають, що поява українців-козаків і селян у цьому краї викликана низкою причин. Може йтися виключно про співвідношення причин, факторів, що спонукали наших предків до пошуку нових земель. Втім, між літературою 20-х років XX ст. і літературою 50–70-х років існують певні розбіжності в розстановці акцентів.

Історики зазначають природність, закономірність руху українських переселенців на схід. М. С. Грушевський, приміром, наводить численні факти з польських джерел, що свідчать про однотипність заселення Наддніпрянщини в XVI ст. і Слобожанщини – темпи руху, послідовність (степове полювання, пасічництво, скотарство, розорення землі, слободи), поступове просування за селянством і козацтвом польської шляхти і магнатів [11, с. 45-51]. Продовжує і розвиває започатковану М. С. Грушевським аргументацію В. Юркевич, який на підставі московських джерел доводить, що навіть у 1650–1657 рр. головним стимулом переселення були гарні природні умови в краю, наявність багатих угідь [23, с. 32-34]. Він докладно розглядає риси степового добичництва, розвиток пасічництва, появу осілих поселень українців на всій території Слобожанщини. Економічна необхідність, потреби економічного прогресу, який відбувався в XVI–XVII ст. переважно за рахунок освоєння нових земель, а не інтенсифікації виробництва на вже освоєних теренах, спонукали переселенців до певних дій.

Навпаки, соціально-класові й релігійні фактори життя в Речі Посполитій якимось відходили на другий план. Але вже в кінці 20-х років зароджується нова тенденція в підході висвітлення історії Слобідської України. На перший план виходить класовий фактор, чинник історичних подій. Жорсткий відгомін цього знаходимо в авторській передмові В. Юркевича до монографії 1932 р. Він пише, що вимушений був переробляти книгу. Враховуючи, що на українську історіографію чинили тиск, з одного боку, прихильники концепції М. Покровського, з іншого – сталінської вульгарно-матеріалістичної школи, є зрозумілими як доля книжки самого В. Юркевича, так і подальшої історіографії.

У 50-х роках XX ст., констатує природність руху українців на схід, історики вже прямо (а не опосередковано, як В. Юркевич) пов'язують його з утечею від експлуатації з боку польських та українських феодалів. Так, В. Й. Борисенко зазначає, щодо «переселення селян, міщан, козаків з Лівобережної України спонукали: посилення гніту з боку козацької старшини, духовенства й міських багатіїв, а також неможливість вести господарство в умовах майже безперервних воєнних дій» [8, с. 105]. Додатковим стимулом, на думку радянських дослідників, стає прагнення скоріш об'єднатися з братнім російським народом, потрапити під високу руку, захист російського царя, здобути нову батьківщину. Масова еміграція на схід протягом другої половини XVII ст. пов'язується перш за все з перебігом подій Визвольної війни та Руїни. Вирішальну роль тут

зіграли поразка під Берестечком (1651 р.), Громадянська війна кінця 50-х – початку 60-х років XVII ст. [12].

Проте історичні умови, мотиви переходу пояснюються по-різному. Так, В. Юркевич доводить, що народ тікав фактично через зрадницьку поведінку Б. Хмельницького, який повертав шляхту на українські землі, а сам у певний період готувався втекти в Крим, бо вважав справу боротьби втраченою. Інше пояснення, започатковане ще Д. М. Бантиш-Каменським в «Истории Малой России», яка неодноразово видавалась у XIX ст. і без будь-яких коментарів перевидана в 1993 р., зводиться до того, що після 1651 р. «Киевское воеводство недостаточно было для помещения притесненных украинцев. Хмельницкий исходатайствовал им дозволение селиться в пределах государства Российского. Они перешли из-за Днепра в южные страны Белгородского ведомства, основали города Сумы, Харьков и другие» [6, с. 181].

Такий розклад аргументації, що наводиться в науковій літературі, джерелах, вимагає більш ретельного дослідження проблеми.

Етапи заселення Слобідської України стали предметом безпосереднього розгляду в роботах Д. І. Багалія і М. Т. Дяченка. Вони розрізняють поняття «заселення» і «масове заселення» на такі етапи: перше відбувалось до 1650 р. і вважається поступовим або епізодичним; друге – почалось, на думку Д. І. Багалія, після Берестецької поразки і мало чотири періоди: після 1651 р., 1659 р., 1663 р. і 1687 р.

Менш чітко визначає рубежі переселення М. Т. Дяченко. Він акцентує увагу не на початковому році, а на тривалості періоду і вперше серед дослідників намагається з'ясувати, де розміщувались переселенці кожного з періодів. На його думку, у 60-ті роки українці опанували землі між Донцем і Осколом, у 80–90-ті роки – здебільшого між Осколом і Доном.

Частина істориків (Д. Дорошенко, М. Полонська-Василенко) акцентують увагу на одному періоді масової еміграції – 50-х років і уникають згадок про решту.

Суспільно-політичні відносини на Слобідській Україні привертала чи не найбільшу увагу дослідників. Такий інтерес пов'язаний з об'єктивними і суб'єктивними факторами.

По-перше, у XX столітті виключно гостро постало питання про особливості, характер економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії.

По-друге, досягнутий рівень знань з політичної історії краю владно вимагає розширити коло досліджуваних питань, вийти на нові проблеми.

По-третє, в радянську добу переважна увага традиційно приділялась соціально-економічним чинникам розвитку.

У роботах Д. І. Багалія, Є. П. Овчаренко, В. Юркевича, З. К. Звездіна, А. Г. Слюсарського розглянуті майновий стан переселенців, співвідношення між козаками, селянами, міщанами, військовими обивателями, дворянством на Слобожанщині впродовж XVII–XVIII ст., розвиток промислів, землеробства, торгівлі, політики московської адміністрації (воєвод) і козацької старшини на традиціях усіх п'яти полків, форми землекористування, поява феодальних стосунків, розвиток класової боротьби. Особливо цікавий матеріал подав А. Г. Слюсарський щодо взаємодії українського і російського населення в економічній галузі, взаємозбагачення внаслідок обміну технічними і технологічними досягненнями представників двох народів. Автор відзначає негативний вплив московської адміністрації на нормальні стосунки між росіянами й українцями.

Єдиним питанням, яке викликало гострі дискусії в науковій літературі, було питання про час і причини появи феодальних стосунків, кріпацтва на Слобожанщині. Дві концепції зіткнулись ще на початку століття.

За першою концепцією, Д. І. Багалій та Д. П. Міллер у I томі «Історії міста Харкова» акцентували увагу на тому факті, що до 80-х років XVIII ст. у місті практично був відсутній такий стан як кріпаки. Причини історики вбачали перш за все в тому, що власне масове переселення українців (черкас) з-за Дніпра здійснювалося для реалізації головного ідеалу – безстановості, для уникнення кріпацтва. По-друге, вони зазначали: в історичних джерелах немає даних про дворян і залежних від них людей у Харкові у XVII – першій половині XVIII ст. Д. І. Багалій та Д. П. Міллер підкресливали, що така категорія харківського населення, як «малорусские сходцы»,

користувалася правом вільного переходу, тобто була найманими робітниками заможних мешканців міста. По-третє, поява кріпаків у Харкові відбувалася через появу російських дворян, поміщиків або членів сімей, що приводили з собою селян великоросійського походження. У джерелах XVIII ст. підкреслювалася неприродність для місцевої еліти – вихідців з козацької старшини мати кріпаків. По-четверте, не можна ототожнювати козацьку старшину з російським дворянством, тому що сам термін «дворянство» вживався як назва місцевої еліти щодо старшини і не мав соціального навантаження, характерного для Великої Росії. Крім того, великороси цілеспрямовано переселились на Слобожанщину московським урядом як військові і не несли з собою феодально-кріпацьких планів [3, т.1, 568 с.].

За другою концепцією, радянські історики, починаючи від 30-х років XX ст. намагались довести природний характер поширення феодальних стосунків в краю, їх поступове визрівання в середовищі самого українського населення, особливо в козацькому. У роботах 50–60-х років З. К. Звездіна, А. Г. Слюсарського без особливих застережень соціальні стосунки на Слобожанщині розглядаються як феодальні. Серед аргументів істориків на першому місці – згадки в джерелах про численні спроби захоплення козацькою старшиною землі і селян починаючи від 70-х років XVII ст., накопичення в їх руках великої кількості вільних земель, спроби зафіксувати землі як вотчини в розрядному приказі, приказі Великої Росії, використання в джерелах таких термінів як заселення старшиною земель.

Слабким місцем усіх цих історичних студій є те, що радянські історики без будь-яких доказів ототожнили козацьку старшину з поміщиками, «підданих» з кріпаками. Вони пишуть про появу російських поміщиків на Слобожанщині в кінці XVII ст. і впровадження ними феодальних стосунків на пожалуваних царем землях, про захоплення російськими поміщиками земель у козацької старшини. Але дуже ретельно вивчення цих сторінок свідчить тільки про боротьбу за контроль над землями між українцями і вихідцями з Росії. Про українців-кріпаків взагалі не йдеться. А починаючи від 1730-х років відбувається поступове наростання феодальних стосунків, яке призвело до юридичного закріплення кріпацтва на Слобідській Україні у 1783 році. По мірі втягування українських земель у загальноімперські процеси перед українською козацькою старшиною постала дилема: перетворитися на кріпаків, державних селян чи здобути привілеї, властиві російському дворянству.

Важливе місце в творенні образу Слобожанщини посідали сюжети про боротьбу між Кримським ханством, Річчю Посполитою та Московським царством за контроль над Диким полем. У далеку добу, там, де виникло Дике поле, кордони держав губилися. Дике поле – це територія між Доном, верхньою Окою і лівими притоками Десни та Дніпра. Найчастіше під цією назвою розуміли незаселену територію частини Лівобережної, Слобідської та Південної України, яку в різні часи краляли Кримське ханство, Річ Посполита й Московське царство. Освоєння «Дикого поля» почалося в XVI ст. стихійно, в умовах боротьби проти татарських і польсько-шляхетських загарбників, назва Дике поле вийшла з ужитку в кінці XVIII століття.

Найжорстокіший контроль над Диким полем здійснювало Кримське ханство, засноване 1443 р. намісником Кримського улусу (уділу) Хаджі-Гіреєм після розпаду Золотої Орди. Займало внутрішню частину Кримського півострова та землі Північного Причорномор'я, Приазов'я й Прикубання. Після 1475 р. перебувало у васальній залежності від Туреччини. Кримське ханство виступало союзником Туреччини у війнах проти Московського царства, Речі Посполитої й українських земель, які входили до її складу.

За Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р. Кримське ханство було оголошене незалежним від Туреччини, а в 1783 р. воно припинило своє існування. Крим увійшов до складу Російської імперії.

Після смерті Хаджі-Гірея (1466 р.) до влади прийшов Менглі-Гірей. За його часів ханство стало досить сильною державою і відгравало суттєву роль у справах Східної і Південно-Східної Європи. З великим князівством Московським з 1479 р. Менглі-Гірей мав тісний союз у боротьбі проти Золотої Орди і Литви. Князів останньої хан вважав за своїх васалів і вимагав від них щорічної данини за право володіти Україною. Свої претензії на підкорення Литви Менглі-Гірей неодноразово підкріплював спустошливими набігами. У 1482 р. він захопив Київ і вчинив таке

ж розграбування, яке зробив свого часу з Києвом і хан Батий. Та головне полягало в тому, що хан знову відсунув від Чорного моря Литовсько-Руську державу, захопив пониззя Дніпра і заставив його своїми городками. З часів Менглі-Гірея Дике поле стало ареною постійних дрібних кривавих зіткнень двох територій. Політика кримського ханства була дуже простою: жити за рахунок своїх християнських сусідів – Литви і Московщини.

Завдання це полегшувалось для татар тим, що їх сусіди перебували в непримиримій ворожнечі між собою. Постійні зіткнення між ними відбувались на довгій прикордонній смузі між Україною і Московським князівством. Крим мав з цієї ворожнечі постійну користь: то розоряв Литву в союзі з Москвою, то Москву – в союзі з Литвою. Та незалежно від великих походів, завжди вкрай спустошливих, незалежно від всілякої політики, від державних союзів чи договорів, кочівники-татари, як, врешті, і осілі, постійно нападали на українські окраїни заради здобичі («полону»). Руські невільники стали найважливішою складовою економічного життя Криму. Литовська, або «королівська» Русь, була для Криму навіть більш привабливою, ніж Московщина, тому що тутешні полонені цінувалися вище, як більш чесні і відверті. Руські невільники були в татар завжди під рукою для всяких господарських потреб.

Держава повинна була взяти на себе захист своїх кордонів. Проте ні Литовсько-Руська держава до Люблінської унії, ні Річ Посполита після неї не мали досить сил, щоб захистити свої степові кордони. Тому цей обов'язок мусило взяти на себе населення цих окраїнних земель. Міцно і вміло тримаючи зброю в руках, українські колонізатори південних степів своєї батьківщини стали одночасно і їх захисниками. Перш за все ними стали козаки.

Річ Посполита вважала Дике поле своїм. У відомому універсалі польського короля Стефана Баторія (десь між 1576–1583 рр.), яким упорядковувалося й приймалося на державну службу запорізьке козацтво, їм відводилася для поселення територія від самарських земель через степ до самої річки Дону, де ще за гетьмана козацького Прецлава Лянцкоронського козаки запорізькі свої зимовники мали.

Московське царство теж вважало Дике поле своїм, і вже в XVI ст. уряд висилає в степ для патрульної прикордонної служби озброєні загопи вершників. На початку XVI ст. південний кордон Московської держави знаходився неподалік від Москви. Знаменитий Муравський шлях з Криму доходив до самої Тули. У межиріччі Нижнього Приоскілля й Середнього Подінців'я протяглося його найголовніше відгалуження – Ізюмська сакма. Саме нею найчастіше користувалися татари для походів на Тулу й Москву.

Головною перевагою татар була раптовість і блискавичність нападу, а укріплення (численні остроги, засіки, захисні лінії з земляними валами) вони, як правило, успішно обходили. Позбавити їх цієї переваги, або хоча б максимально нейтралізувати її, була покликана сторожова й станична служба, яка охороняла підступи до кордонів Московської держави далеко попереду сторожових ліній (за 300-500 і більше кілометрів).

Сторожами називався спостережний пост, що складався з кількох вершників (4-10 чол.), які повинні були постійно їздити по невеликій, заздалегідь наміченій ділянці, взад і вперед, наприклад, поперек татарського шляху – сакми. Зміна сторож проводилася залежно від обставини (відстань від міста, величини небезпеки), через декілька днів, тиждень, навіть через місяць. Станиці являли собою дозорні рухливі кінні загопи (60-100 чол.), які виїжджали з прикордонних фортець далеко в степ на найважливіші напрями по заздалегідь зазначеному маршруту й поверталися назад. Тобто, станиці вели роз'їздами дальню розвідку. Крім того, на станиці покладалося завдання знищувати невеликі загопи татар, захоплювати у полон, іноді боєм затримувати значні сили противника, щоб забезпечити час для підготовки опору ворогу.

У 1571 р. усіх московських сторож було 73, і вони за офіційними розписами ділилися на 12 розрядів. До першого розряду належали «сторожі Донецькі» – віддаленіші з усіх існуючих на той час. Їх було 7: Коломацька; Обишкінська; Балаклійська; Савинсько-Ізюмська; Святогорська; Бахмутська і Айдарська [1, с. 7-8].

Знаходилися ці московські сторожі в місцевих стратегічних пунктах: на татарських сакмах, річкових бродах, панівних узвишшях.

Коломацька сторожа знаходилася на вкритому непрохідними лісами в болотному вододілі річок Мжа й Коломак, вона спостерігала за простором сучасної західної Харківщини [2, с. 7].

Обишкінська сторожа – на місці Абашкіна перевозу (броду) на Сіверському Дінці, де зараз с. Нижній Бишкін Зміївського району, на відстані денного кінного переходу від Коломацької сторожі. Коротко про шлях її охорони: вверх по Дінцю – 30 верств до гирла р. Адалана (Водолага), де проходив Муравський шлях, а вниз – до Шебалиного перевозу (15 верств), де зараз річка Шебелинка та села Шебелинка і Червоний Дінець Балаклійського району.

Балаклійська (Баликлейська) сторожа – на підвищенні в гирлі річки Балаклійка (Буликля), там де зараз райцентр м. Балаклія. Варта звідси роз'їжджала вгору по Сіверському Дінцю на 15 верств до Шебалиного перевозу й на 20 верств вниз до Савинського перевозу, до кам'яного Яру [2, с. 7].

Савинсько-Ізюмська – на південній околиці м. Ізюм. Тут варта спостерігала вверх по Дінцю до Савинського перевозу, де зараз село Савинці Балаклійського району, а вниз до місця впадіння р. Оскол у Сіверській Донець, де знаходяться село Синичне та Яремівка Ізюмського району. Це півтора дні шляху від попередньої сторожі.

Святогорська – на лівому боці Донця, напроти Святих гір, на відстані від попередньої сторожі півдня. Маршрут її слідував праворуч вверх до Донця до гирла Осколу (10 верств), а ліворуч вниз по Донцю через шлях Малої переправи та через шлях Великої переправи і Торського шляху аж до гирла Тору (30 верств).

Бахмутська – на лівому боці Донця, при впадінні в нього річки Жеребець. Шлях переміщення – вниз по Донцю через річку Красну та через Боровий шлях під Ольховийкологдязь (15 верств). Від останнього – до гирла Айдару (два дні переїзду до гирла Ольхового колодязя і Айдару) [2, с. 8].

Айдарська – при впадінні річки Айдар у Донець. Ця сторожа в 1571 р. була ліквідована, оскільки татари перестали нею користуватися, тому що на цей шлях «прийшли кріпості великі» [2, с. 8].

Усі сім сторож разом склали одну Донецьку сторожу – «статтю». Всього до неї посилалось 132 кінних сторожів «дозорщиків». Вони ділились порівну на три «статті» (черги) по 42 чоловіки, кожна з яких безперервно несла сторожову службу протягом двох місяців на одному місці, а після на службу заступала наступна «стаття». Усі разом несли варту шість місяців. Половину з них склали діти боярські, а іншу половину – севрюки-найманці, рівень керівництва сторожою був надзвичайно великий. У 1571 р. цар Іван Грозний, бажаючи впорядкувати станичну й сторожову службу, призначив її начальником видатного полководця того часу боярина князя Михайла Івановича Воротинського, який негайно викликав у Москву до себе на нараду станичників, сторожів, провідників, знавців місцевостей, козаків та їх отаманів, усіх знавців степових окраїн минулих років. Саме з розпитувань цих людей, проведених у Розрядному приказі і записаних в «Сторожову книгу», дослідники про багато деталей організації сторожової служби на Подінців'я дізнаються і зараз. Там же на нараді був укладений статут сторожової служби [2, с. 1-4].

Історики переважно звертають увагу на воєнно-оборонне значення московської сторожової служби. Але воронезький історик В. Загоровський першим наголосив на політико-територіальному значенні цих заходів [6, с. 53]. З ним важко не погодитися. Це видно й на прикладі Подінців'я. Так, зокрема, під час інспекційної поїздки на Донець на крайніх місцях станичних роз'їздів М. Тюфякін і М. Ржевський весною 1571 р. поставили спеціальні прикордонні знаки. На великому дубі, який ріс біля витоків річки Міус, був висічений хрест, на дубі у верхів'ях річки Орелі вирізані імена М. Тюфякіна і М. Ржевського, рік, місяць і число. Цим актом нібито утверджувалися офіційні кордони Московської держави у південних степах. Чомусь вважалося само собою зрозумілим, що московські станиці їздили по своїй землі, по території Московської держави.

Однак з багатьох тогочасних документів бачимо всезростаючу загрозу московським станичникам від черкас, які уже в ті часи жили в основному влітку дворами по Донцю й Осколу. Прибували черкаси з Переяслава та Канева. Ці козаки, підкреслює Д. Багалій, «дивилися на донецькі та оскільські поля, як на свою власність», тут здавна були їхні уходи [5, с. 164]. Черкаський фактор на Донці та Осколі відігравав чим далі, тим вагомішу роль, і московський уряд не міг з цим не рахуватися. Спроба поступово підпорядкувати вільних черкас і використати їх для

власних потреб була досить вдалим виходом з ситуації гострого протистояння на невизначеному прикордонні.

Це з неприхованим задоволенням ще в середині XIX ст. російський дослідник І. Беляєв писав: «Царські розпорядження про поселення черкас у містах Московської держави були успішними. До кінця царювання Михайла Федоровича всі прикордонні полки були наповнені чисельними загонами українців, які завзято билися за інтереси Москви не тільки проти кримців, але й навіть проти своїх побратимів, малоросів, які залишилися за Польщею і напали на московське прикордоння» [7, с. 52].

Але черкаси-українці не тільки йшли на московську службу, а й активно протистояли на Донці та інших місцях просуванню служилих людей у ці місця. Вони постійно громили станиці та сторожі, зганяючи останніх з території Середнього Подінців'я, яку безперечно вважали своєю.

Водночас, незважаючи на досить чітку організацію московської сторожової служби, добрі бойові й професійні якості московських степових вартових і розвідників, татарських нападників у 70–90-х рр. XVI ст. це майже не зупиняло. Татари, як і раніше, проникали в центр Московської держави. Тобто, чим далі, тим наочніше проявлявся принциповий недолік сторожової служби: вона існувала для попередження про рух ворога, а не для його відбиття. Крім того, московська сторожа стояла на заваді й всіляко гальмувала українське освоєння регіону, аж до каральних заходів щодо українських переселенців. Коли ж це вдавалося, то московські урядовці повсякчас намагалися їх підпорядкувати й використати – масово наймаючи черкас-українців на «государеву» службу.

Не можна не погодитись і з висновком професора В. Загоровського про значення московської сторожової служби, який зазначав, що вона відіграла значну роль не тільки в упередженні татарських набігів, але й у справі закріплення за Московщиною величезних просторів незалежного або майже незаселеного «поля» [6, с. 60].

Заснування міст і слобод на Слобідській Україні, їх географія, соціально-правовий статус, зміцнення Московською державою своїх південних кордонів є наскрізним сюжетом історіографії краю. Будівництво Белгородської лінії стало як питання перед Московською державою як необхідність покращення захисту, і, перш за все, своїх південних земель від руйнівних набігів кримських татар. Окремі міста-фортеці були побудовані в кінці XVI ст.: Лівни (1585), Воронеж (1585), Єлец (1592), Белгород (1596), Оскол (1596) [17, с. 304]. Після появи в XIV ст. артилерії й, особливо, винаходу чавунного ядра (XV ст.) суттєво змінився профіль міста-фортеці. Стіни почали робити більш низькими і більш товстими, а башти споруджувались однієї висоти зі стінами. Башнти, які перетворилися на напівкруглі стіни, почали називатися *ронделями*. У стінах влаштувалися спеціальні приміщення з бійницями (боями). Нижні і середні бійниці мали по одній гарматі й називалися *печурами*, верхні бійниці призначались для стрільців. У XVI–XVII ст. ронделі були замінені спорудженнями п'ятикутової форми – бастіонами, які з того часу отримали повсюдне поширення.

Міста, села розташовувалися, як правило, осторонь від татарських степових шляхів. Основних татарських шляхів було чотири: Чорний шлях – між річками Дніпро та Буг, Кучманський шлях – між річками Буг і Дністер, Покутський шлях – між річками Дністер і Прут, Муравський шлях – на Лівобережній Україні. Територією сучасної Харківщини пролягав Муравський шлях. Він проходив степами Дніпровського та Донського басейнів від Кримського перешийку до міста Тули, між верхів'ями рік, не перетинаючи їх. Від Муравського відокремлювались Ізюмський та Кальміуський шляхи. Цими шляхами татари здійснювали набіги на південні окраїни Московської держави.

З 1635 по 1658 р. велось будівництво Белгородської лінії укріплень (Белгородської межі) – системи укріплень на півдні Московської держави, збудованої для захисту від татарських нападів. Белгородська лінія укріплень проходила по території сучасних Сумської (починалася в Охтирці), Белгородської, Воронежської, Липецької областей. Белгородська межа проходила від річки Ворскли до річки Челкової через Белгород, Коротичу, Новий Оскол, Острогожськ, Коротояк, Воронеж, Усмань, Козлов. Загальна довжина смуги укріплень – 798 км зі сходу на захід. Усього було

побудовано понад 20 міст-фортець. Деякі з них зберегли свій статус, але більшість після заселення Слобідської України перетворилися на селища. Західний фланг Белгородської лінії після 1680 р., коли закінчилось будівництво Ізюмської лінії [16, с. 49], втратив своє військове значення. Східна частина, тобто дві третини Белгородської лінії, продовжувала виконувати свої функції ще 15-20 років.

У містах Белгородської лінії нараховувалось понад 10 тис. служивих людей. Її спорудження дозволило захистити від татарських вторгнень та заселити великі райони півдня Московської держави, розташувати далеко на південь від її кордонів деякі оборонні пункти [14, с. 7-16]. Серед таких міст була Балаклія, яка згадується в документах ще в 1571 р. На річці Середня Балаклійка було засновано варту. У другій половині XVI ст. її назвали Ново-Серпуховом. Пізніше слободу було перейменовано на Балаклію.

Дуже далеко на півдні, на річці Донець неподалік від Святих гір, за наказом царя Бориса Годунова в 1599–1600 рр. було збудовано фортецю Цареборисів (нині населений пункт Червоний Оскол Ізюмського району). На той час на цій території ще не було жодного населеного пункту, і Цареборисів виконував роль захисту від татарських набігів. Але в 1606 р., під час селянського повстання з Іваном Болотником і Смути, місто збезлюдніло, а в 1612 р. було зруйноване татарами. Удруге Цареборисів було заселено та відновлено в 1654 р. українськими переселенцями.

У 30-ті рр. XVII ст. оборонці кордонів Московської держави заснували село Добропілля. Це поселення розташувалося у своєрідному пункті – біля так званих Татарських бродів. Засновники варті повинні були утримувати рубіж по річку Опалиха та Самара. Тому цю укріплену слободу спочатку називали Надержиновим. Із часом сюди почали переселятися втікачі з Правобережної України, з польських володінь, які селилися тут добровільно. Звідси і пішла друга назва села.

У XVI ст. на місці, де було засновано місто Ізюм, розташовувався татарський острог, або укріплення, Гузун-Курган. За письмовими документами, ще в 1637 р. цар Михайло Федорович указував на необхідність побудови на Ізюмському шляху фортеці для захисту від татар. Замість фортеці в 1645–1647 рр. збудували Ізюмський окоп. У другій половині XVII ст. Ізюм укріпили за наказом харківського полковника Григорія Донець-Захаржевського.

Ще одним сторожовим містом, заснованим цього часу, було місто Валки. Це одне з найстаріших міст на Слобожанщині. З кінця XVI ст. місцевість Валки були пунктом роз'їздів московських сторож. Вигідне стратегічне розташування, штучні та природні перешкоди, небезпечний відрізок Муравського шляху спонукали московський уряд у 1646 р. для контролю над територією спорудити фортецю Валки, або Можський острожок (від річки Мож), поблизу теперішнього Нового Перекопу. У фортеці несли службу московські боярські діти і козаки. Однак тяжкі природні умови, голод, постійні татарські напади, сварки з українськими пасічниками зробили з Валок у 40–60-х рр. XVII ст. найважче місце у боротьбі з ворогом. Татарські улуси розташовувались за 20-30 верств від фортеці. Великий татарський напад розпочався 1657 р., а дрібні загони татарських вершників дуже часто з'являлися у валківських околицях. Московський уряд у 1665 р. був змушений перенести острогу в інше, менш небезпечне, місце у верхів'ях р. Мжі. З того часу основну масу населення складали козаки та міщани, переселенці з Правобережжя.

Переселення українців на Слобожанщину та виникнення нових міст Після укладення Люблінської (1569 р.) та Брестської унії починається переселення в ці землі українців, особливо жваво воно відбувалося в першій половині XVII ст. Перше значне переселення народу з-під польської влади припадало на період Хмельниччини. У перші три роки Визвольної війни, коли козаки здобули перемогу під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та Зборовим, народ ще сподівався перемогти і здобути волю. Але Берестецька січа розвіяла ці надії, і в 1651 р. почалося перше велике переселення українців у прикордонні райони Московської держави. Небезпека татарських набігів повністю ще не була ліквідована. Тому Московська держава охоче приймала переселенців.

Українці, які оселялися на незахищених землях за Белгородською межею, отримували від царського уряду різні пільги: право безмитної торгівлі, звільнення від податків, мали виборних правителів, зберігали свої звичаї та традиції. Таких поселенців називали «свободними». Слово

«свобода» поступово трансформувалось у слово «слобода». Поселення стали називатися слободами, переселенців – слобожанами, а район їх розселення – Слобідською Україною або Слобожанщиною. Серед таких поселень і виникли деякі міста та села Слобожанщини.

Найбільш відоме з них місто Чугуїв, початок заселення якого сягає в далеке минуле. Тут виявлені городище скіфських часів, поселення черняхівської культури й городище часів Київської Русі. Існує гіпотеза про те, що на місці сучасного Чугуєва в XI–XII ст. знаходилося половецьке місто Шарукань, форпост на кордоні володінь руських князів. У XII ст. Шарукань перейшов до Київської Русі, але на початку XIII ст. був знищений монголо-татарами. Перше поселення українців на Чугуївському городищі належить до 1671 р. Після поразки козацького повстання 1638 р. у район сучасного Чугуєва переселились 865 чоловік на чолі з гетьманом Остряніним. У цьому ж році сюди прибули й декілька сотень московських стрільців. У 1639 р. службове населення Чугуєва складало уже більше 900 чоловік, із них 300 козаків і 200 стрільців. Разом з родинами перших переселенців нараховувалось близько 3 тис. чоловік. Під керівництвом дворянина Максима Лодиженського українські переселенці й московські стрільці з великим успіхом збудували вежу.

Чугуївська фортеця, одна з перших на Слобідській Україні, відіграла важливу роль у забезпеченні безпеки південного краю. Вона була оточена глибоким ровом з дев'ятьма баштами. У кожній башті розміщувалась гармата. Башти використовували під комори, житла, на них облаштовувались дзвіниці й каплички.

Чугуївська фортеця, побудована за всіма правилами фортифікаційної науки свого часу була добре оснащена. Втративши своє значення після будівництва Ізюмської лінії (1679–1680 рр.), вона деякий час продовжувала своє існування. Після приєднання в 1783 р. Кримського ханства до Росії фортифікаційні стіни Чугуєва були знищені. На їх місці залишився лише рів, який у кінці XVIII – початку XIX ст. був остаточно засипаний.

Після ліквідації російським урядом слобідських козацьких полків (1765 р.) Чугуїв увійшов до складу Слобідсько-Української губернії.

1640 р. українські козаки-переселенці на чолі з Кіндратом Сулимою заснували фортецю на річці Мож, яка одержала назву Зміїв. Ця фортеця була однією з найміцніших слобідських фортець. Перші письмові згадки про Зміїв належать до XII ст. Відповідно до літопису, новгород-сіверський князь Ігор Святославич, ведучи боротьбу проти половців, використав ряд городищ уздовж Сіверського Дінця як укріплення, серед яких було і Зміївське. У другій половині XVI ст. на цьому місці вже стояв сторожовий пост. У царському указі 1571 року намічені шляхи сторожових роз'їздів від Путивля до річки Можа і вниз до «зміївського кургану». «Зміївське городище» і «Зміїв курган» згадуються в «Книзі Великого креслення» (1627 рік). У 1669 р. Зміїв став сотенним містечком. Перехрестя шляхів і доріг, різні промисли сприяли тому, що в 50-ті роки Зміїв розрісся, навколо нього з'явилися декілька слобід. У 1655 році до Зміївої проживало 368 чоловік. Для зміцнення південних кордонів Московської держави уряд прийняв рішення побудувати тут фортецю. У 1656 р. з цією метою прибув до Зміївова воєвода Іван Ржевський. Фортеця була побудована в 1658 році. За даними В. Юркевича в Зміївові мешкало приблизно 400 чоловік. Жителям Зміївова неодноразово доводилося вести боротьбу з татарами. Їх набіги на фортецю були майже щорічними. Останній відбувся в 1736 році. З початку 90-х рр. XVII ст. зміївські козаки перейшли до Ізюмського полку.

Один з найстаріших населених пунктів Слобожанщини – Краснокутськ. У 1651 р. група переселенців з міста Корсунь оселилася в мальовничих куточках на берегах річки Мерла. Від цього і пішла назва Красний Кут, яка в XVII ст. перетворилася на Краснокутськ. У 1652 р. тут було побудовано острог, а з 1657 р. це укріплена фортеця. В кінці XVII – початку XVIII ст. Краснокутськ декілька разів руйнували татари. Один із найбільш спустошливих набігів відбувся в 1680 р. Татари спалили багато будинків, захопили в полон більше 100 чоловік, жінок, дітей. Другий такий набіг татари здійснили в 1688 р.

У 1655 р. було заселено козацьку військову слободу Купенку. На високому березі Осколу, у місці впадіння в Оскол невеличкої річки, яку люди здавна називали Куп'янкою, було збудовано

острог. Уже з 1683 р. поселення називають Купецьким. Місто мало декілька назв: Купенка, Купчинка, Купецьк. Ці назви свідчили про торговельне значення поселення. Проте за населеним пунктом закріпилася назва Куп'янськ, яка походить від назви річки Куп'янка. У 1685 р. Куп'янськ отримав статус міста. Але в основному воно залишалось типовою козацькою слободою. Тільки в кінці XVII ст. на земляному валу були збудовані нові стіни фортеці, які мали сім бастионів, обнесених ровом. Поруч з фортецею розростався посад для рятування жителів від набігів татар. На початку 30-х років XVIII ст. у Куп'янську проживали півтори тисячі чоловік. Соціальний склад населення був неоднорідний – старшин і козаків нараховувалось 190 чоловік, підпомічників – 1073, робочих людей – 155.

Біля річки Мерла розташувалося місто Богодухів. Тут існувало Дякове городище, про яке згадується в 1517 р. На початку 1662 р. сюди, на Богодухівську гать, як тоді називали це місце, на постійне проживання прибули з Правобережжя українські козаки на чолі з отаманом Тимофієм Кривоусом. Серед новоприбулих були 33 чоловіки міщан, 1096 селян. Вони побудували могутню на той час фортецю, обнесу земляним валом і ровом. На фортецю здійснювали набіги кримські татари. У 1676 р. 2 тис. татар напали на Богодухів і зруйнували його. У 1680 р. місто постраждало від нового набігу татарських орд. У боротьбі з ворогом тоді загинули 49 чоловік, 233 мешканців татари захопили в полон. Було знищено й захоплено немало хліба, худоби, вуликів й іншого майна, спалено 312 дворів. У 1686 р. у Богодухові, який був сотенним містечком Охтирського полку, проживало 550 чоловік.

До найдавніших поселень на території Харківщини належить Золочів. За історичними джерелами, селище Золочів виникло в 1677 р., першим осадчим був козак Костянтин Федоров. Першими жителями його були переселенці з Мишуриноного Рогу (нині Верхньодніпровського району Дніпропетровської області). У 1677–1681 рр. тут побудовано острог. З 1685 року Золочів – сотенне містечко Харківського полку.

У XVII ст. втікачами на «слободи» було засновано ще багато населених пунктів на Слобожанщині. Серед цих поселень – селища Гути, Дергачі, Залиман, Зачепилівка, Зідьки, Івани (тепер Знамянка) тощо.

XVI–XVII ст. в історії Слобожанщини мають особливе значення. Цей період можна назвати часом другого заселення території. Саме тоді виникла більшість селищ сучасної Харківщини. Але, на відміну від першого, друге заселення має певні особливості.

По-перше, тепер між двома державами – Козацькою Україною та Росією українці та росіяни спільними зусиллями заселили та відвоювали територію Слобожанщини в жорсткій боротьбі з кочівниками.

По-друге, головним заняттям місцевого населення вважалася військова служба, захист земель від татарських набігів. Ось чому в більшості населених пунктів, що виникали того часу, були укріплені фортеці.

Таким чином, Слобожанщина, як один з кількох регіонів України, утворилась протягом XVII–XVIII ст. на роздоріжжі «Дикого степу» між непевними політичними кордонами трьох держав – Московії, Речі Посполитої та Кримського ханства.

Література

1. Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук. Под ред. Н. А. Попова. Т. 1. : Разрядный приказ. Московский стол. 1571-1634. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1890. – XLIV – 766 с.
2. Альбовский Е. А. История Харьковского Слободского казачьего полка / Е. А. Альбовский. – Х. : Типография губернского правления, 1895. – 218 с.
3. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905 год) / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х.: Хагок. – Т. 1. – 1902. – 568 с.; Т. 2 – 1912. – 973 с.
4. Багалий Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалий. – Х.: Основа, 1990. – 256 с.
5. Багалея Д. И. Очерки из колонизации степной окраины Московского государства / Д. Багалея. – М. : Б. И., 1887. – 614 с.

6. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1903. – 653 с.
7. Беляев И. О сторожевой, античной и полевой службе на степной Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М.: Университетская типография, 1896. – 86 с.
8. Борисенко В. Н. Втечі російських селян на Лівобережну Україну в другій половині XVII ст. / В. Н. Борисенко // Укр. іст. журн. – 1984. – Вип. IV. – 111 с.
9. Горбель Н. И. Изюмский Слободской Казачий полк / Н. И. Горбель. – СПб., 1864. – 264 с.
10. Головинский П. И. Слободские козацькі полки / П.И. Головинский. – СПб., 1864. – 246 с.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. VIII. Частина II. – 244 с.
12. Дяченко М. Т. Етапи заселення Слобідської України XVII – першій половині XVIII ст. / М. Т. Дяченко // Укр. іст. журн. – 1970. – № 8. – С. 41–51.
13. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – Т. II. – 349 с.
14. Журавльов Д. В. Міські фортифікації Слобідської України в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. / Д. В. Журавльов // Вісн. Харк. ун-та ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 641. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 7–16.
15. Загоровский В. П. Белгородская черта / В. Загоровский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1969. – 304 с.
16. Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: из-во Воронеж. ун-та, 1980. – 238 с.
17. Іванюк Л. Г. Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII-XVIII ст. / Я. Г. Іванюк // Укр. іст. журн. – 1980. – № 9. – С. 100-105.
18. Лебфрейд А. Ю. Харьков: от крепости до столицы. Заметки о старом городе / А. Ю. Лейфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х. : Фолио, 1998. – 335 с.
19. Маслійчук В. Л. Чисельність козацької старшини в слобідських полках в другій половині XVII ст. / В. Л. Маслійчук // Вісн. Харк. У-ту : №442. Історія України. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 3–8.
20. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 5-12 июля 1918 год. Протоколы. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1988. – 258 с.
21. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобжанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х.: Кн. – газ. вид., 1964. – 458 с.
22. Слобідський край. – 1991. – 26 грудня.
23. Южный край. – 1913. – 6 бер.
24. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобжанщини за Б. Хмельницького / В. Юркевич. – К.; Друк. ВУАН, 1932. – 188 с.
25. Державний архів Харківської області.